

THE PLACE OF KUTADGU BILIG IN TURKISH-ISLAMIC THOUGHT AND ITS PHILOSOPHICAL VALUE

Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN

Necmettin Erbakan University,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Konya, Turkey, hhbircan@erbakan.edu.tr

ABSTRACT

As is well known, human beings utilize their so-called “faculties of perception/knowledge” in the process of producing thought. Thought is the product of these faculties and, in this sense, it is a human creation whose source is human itself. Although philosophers propose different classifications, these faculties of knowledge can broadly be grouped as the senses, reason, memory, imagination, estimation (wahm), and intuition (heart). In acquiring knowledge, a person refers to one or more of these sources, and the nature of their thought is defined by the source(s) they rely upon. These faculties also serve as tools through which the subject (human) establishes a relationship with the object (that which is known). From this relationship, different types of knowledge arise, commonly categorized as everyday, religious, scientific, philosophical, artistic, and technical knowledge. Taking these human sources of knowledge into account, they are generally classified into three categories: (a) Sensory/Empirical (based on the senses and emotions), (b) Rational (based on reason), and (c) Intuitive (based on intuition). In the context of Islamic thought, thinkers in the disciplines of theology (Kalam), jurisprudence (Fiqh), and Islamic philosophy are often categorized as rationalists, whereas Sufis are referred to as the people of kashf (spiritual unveiling). However, both the use of reason by Islamic rationalists and the appeal to intuition or the heart by the people of kashf vary significantly. These differences stem from variations in the nature and content of the cognitive faculty employed, as well as in their assumptions (premises) and methods. In short, the rational disciplines differ in terms of both their premises and the reasoning methods they apply. In the realm of kashf, since the emphasis is placed on states (hal) rather than logical conclusions (qal), the distinction lies in the degree of spiritual refinement — a matter open to debate. Based on these observations, it is possible to classify the major intellectual disciplines that emerged within the Islamic civilization as follows:

If one seeks to address theological issues through reason, relying on premises derived from the Islamic faith, and employs a defensive or refutational method (known as jadal), the resulting rational product is called Kalam.

If one seeks to address matters related to worship and social relations using reason, relying on Islamic premises, and utilizes methods such as analogy (qiyas), representation (tamthil), and induction (istiqla) — not to defend or refute but to

provide religiously coherent explanations — the resulting rational product is known as Fiqh.

If one addresses issues, particularly those concerning existence, knowledge, and value, solely through reason, deriving premises from rational inquiry and employing demonstration (*burhan*) as a method — where correspondence is entirely rational — the resulting rational product is termed Philosophy.

If one addresses the same issues based on divine inspiration or spiritual discovery, and expresses these through poetics or rhetoric (prose or oration), the resulting human product is identified as Sufism.

Given this classification, where might we place Yusuf Has Hajib's *Kutadgu Bilig* within the intellectual products of Islamic civilization? Judging by its method, it would undoubtedly be classified as a Sufi work, as it presents problems and their solutions through the art of poetry. However, we argue that *Kutadgu Bilig* is not merely a mystical and poetic work of knowledge; it is also a philosophical text with a strong rational dimension. Similar to Rumi's *Masnavi*, if one approaches *Kutadgu Bilig* holistically, one would discern a coherent and comprehensive rational system unique to this work. Indeed, when considered in its entirety — beyond individual couplets — it becomes clear that the primary concern and perspective of the text involve an effort to reconcile the key disciplines of Turkish-Islamic thought by granting each the value it deserves, aiming for a complementary and harmonious integration. This reconciliation is of such importance that without one, the others remain incomplete and cannot achieve perfection. Yusuf Has Hajib actualizes this effort through four symbolic characters: *Gün-Togdı*, *Ay-Toldı*, *Ögdülmiş*, and *Odgurmuş*. It would be reductive to rigidly categorize the intellectual content represented by these figures as rationalist, empiricist, mystic, or as belonging to the disciplines of *Kalam*, *Fiqh*, *Philosophy*, or *Sufism*. Such rigid classifications would obscure the deeper purpose of the work and prevent us from appreciating its rich details. What is clear, however, is that Yusuf Has Hajib advocates for the idea that the “knowledge of wisdom/happiness” in his society can only be achieved through a harmonious consensus, where the diverse knowledge systems and methodologies of Islamic civilization — symbolized by these four characters — complement and support one another. This paper will elaborate on these ideas in detail.

Keywords: Yusuf Has Hajib, *Kutadgu Bilig*, Philosophy, Happiness, Sufism

Giriş

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'ini nasıl anlamalıyız? Müellif bu eseri niçin yazmıştır? Eser hangi kavram ya da değerlere dayanmaktadır? Hakikati anlamanın, hakikate ulaşmanın yolu ya da yolları nelerdir? Bu eser acaba bu yollardan yani İslam düşüncesini oluşturan entelektüel disiplinlerden hangisine ya da hangilerine dahildir? Bu açıdan eserin aktüel felsefi bir değeri var mıdır? Bu çalışmada özellikle bu soruların cevabına yoğunlaşılacaktır.

Bu soruların cevabına geçmeden önce, *Kutadgu Bilig*'i anlamamıza katkı yapacağını düşündüğümüz İslam medeniyeti içinde ortaya çıkan entelektüel geleneklere kısaca bakmak uygun olacaktır. Bunların en başında Kelam, Fıkıh, Tasavvuf ve İslam Felsefesi gelmektedir. Bu disiplinler, birer insani üründür ve bu nedenle bir “diplin olarak” bunların kaynağı insandır. İnsan düşünce üretirken, bilindiği gibi, “idrak/bilgi güçleri” denilen güçlerinden yararlanmaktadır. Düşünürlerin farklı sınıflandırmalarının olduğunu akılda tutarak bu bilgi güçlerini; duyular, akıl, hafıza, hayal, vehim ve sezgi (kalp!) olarak gruplandırabiliriz. İnsan bilirken bu kaynaklardan birine ya da birkaçına başvurmakta ve başvurduğu kaynağa göre de onun düşüncesine ad verilmektedir. Bunlar, aynı zamanda insanın/öznenin nesneyle/bilinenle kurduğu ilişkinin araçlarıdır. Bu ilişkiden gündelik, dini, bilimsel, felsefi, sanatsal, teknik diye gruplandırılan bilgi türleri meydana gelmektedir. Nitekim insan bilirken başvurduğu söz konusu insani bilgi kaynakları göz önüne alınarak onun bilgileri kabaca üç grupta toplanmaktadır: (a) Hissî/empirik (duyusal, emotional). (b) Akılî (rational). (c) Keşfî (sezgisel, intuitional).

İslam düşüncesiyle ilgili olarak söyleyecek olursak bu düşüncenin belli başlı disiplinlerinden Kelam, Fıkıh ve İslam Felsefesi düşünürleri akılcı/rasyonalist olarak isimlendirilirken, mutasavvıflar keşf ehli olarak anılmaktadır. Ancak hem İslam rasyonalistlerinin akıllı kullanma şekli hem de keşf ehlinin sezgiye/kalbe müracaat biçimleri farklılıklar göstermektedir. Zira burada müracaat edilen idrak gücünün mahiyeti ve içeriği konusunda farklılıklar görüldüğü gibi kabul (öncül) ve yöntem (metot) bakımından da birbirlerinden ayrışabilmektedirler. Yani kısaca söylersek adı geçen rasyonel disiplinler başvurdukları öncül ve akıl yürütmede kullandıkları yöntem bakımından farklılaşmaktadırlar. Keşfte “kal değil hal esas alındığı için” buradaki farklılığı, hallerin yetkinliği belirlemektedir ki bunun ölçüsü ayrı bir tartışma konusudur. Bu söylenenlerden hareketle, İslam medeniyet ve kültür ortamında ortaya çıkan belli başlı entelektüel disiplinleri birbirinden şöyle ayırmak mümkündür:

-Eğer insan aklıyla itikadi konularda çözüm sunacaksa ve bu konuda öncülünü İslam dininden alıyorsa ve savunmacı ya da reddedici bir yöntemle başvuruyorsa -ki buna “cedel” denir-, ortaya çıkan rasyonel ürüne “Kelam” denmektedir.

-Yine eğer insan aklıyla ibadet ve muamelatla ilgili konularda çözüm sunacaksa ve bu konularda öncüllerini İslam dininden alıyorsa ve savunma ya da reddetmek için değil de konunun dine mutabık bir açıklamasını yapmak için bir “kıyas, temsil ve istikra” yöntemine başvuruyorsa ortaya çıkan rasyonel ürüne “Fıkıh” denmektedir.

-Yine eğer insan aklıyla varlık, bilgi ve değer başta olmak üzere sorunlarına çözüm sunacaksa ve bu konularda öncülünü sadece akıldan alıyorsa ve yöntem olarak da “burhan” a başvuruyorsa -ki burada tekabülîyet sadece akılî tekabülîyettir- ortaya çıkan rasyonel ürüne “Felsefe” denmektedir.

-Yine eğer insan varlık, bilgi ve değer başta olmak üzere sorunlarına çözüm sunacaksa ve bu konularda öncülünü “Tanrısal” bir ilhama ya da keşfe dayandırıyorsa ve yöntem olarak da şiire (poetik) ya da hitabete, nesire (retorik) başvuruyorsa ortaya çıkan insani ürün “Tasavvuf” olarak isimlendirilmektedir.

Acaba Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*’ini, İslam medeniyetine özgü bu ürünlerden hangisine dahil edebiliriz?

Usül ve Yöntem Bakımından *Kutadgu Bilig*

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*’i şiir/nazım şeklinde yazmıştır. Sadece bu şekle ve yönetime bakılırsa, eserin hayalî, keşfî ve sezgisel bir kaynağa dayandırıldığını söylemek mümkündür. Bu açıdan da onu İslam medeniyetine özgü entelektüel ürünlerden Tasavvuf içine dahil etmemiz gerekmektedir. Ancak hemen belirtelim ki, *Kutadgu Bilig* sadece tasavvufi bir eser değildir ki, aşağıda bunun detayları görülecektir. Burada şu kadarını belirtelim ki, onda sorunlar ve sorunlara sunulan çözüm önerileri şiir sanatına başvurularak sunulmuş olsa da *Kutadgu Bilig*, bize göre, rasyonelitesi ağır basan bir “felsefi” üründür. Gerçekten de örneğin Mevlânâ Celaleddin Rûmî’nin *Mesnevî*’sinde de görülebileceği gibi, *Kutadgu Bilig*’e bütüncül bir bakış açısıyla bakılacak olursa, onda kendine özgü tutarlı ve bütüncül bir “rasyonel sistem”in varlığı görülecektir.

Kutadgu Bilig’e tek tek beyitlere bağlı kalınmadan bütünü göz önünde bulundurulduğunda, eserin temel sorunun ve bakış açısının, Türk İslam düşüncesinin belli başlı disiplinlerinin her birine hak ettiği değeri verip birbiriyle uyumlu, birbirini tamamlayan bir uzlaştırma çabası olduğu fark edilmektedir. Bu uzlaşma o kadar önemlidir ki biri olmadan diğeri kesinlikle eksik kalmakta ve yetkinleşmemektedir. Düşünürümüz, bilindiği gibi bu çabasını dört sembolik şahsiyette somutlaştırarak yapmaktadır. Bunlar Gün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmış’tır. Şüphesiz bu şahıslarda somutlaştırılan entelektüel içerikleri katı bir bakış açısıyla rasyonalist, empirist, mistik; ya da kelamcı, fıkıhçı, filozof veya mutasavvıf olarak tayin etmek eserin maksadını gözden kaçırmamıza ve detaylardaki zenginliği fark etmememize neden olabilecektir. Ancak anladığımız kadarıyla kesin olan şudur ki, Yusuf Has Hacib, içinde yaşadığı toplumun “Hikmet/mutluluk bilgisine”, anılan bu dört ismin şahsında somutlaştırdığı İslam medeniyetinde ortaya çıkmış bilgi ve yöntemlerin belli bir uzlaşıyla ve birbirlerini gözeterek tamamlayıp ilerlemek suretiyle, ancak ulaşılabileceğini savunmasıdır. Bu nedenle denebilir ki, Yusuf Has Hacib’e göre her disiplinin kendinde bir değeri vardır, dolayısıyla hiçbirini ihmal edilmemelidir. Yine her disiplinin diğereine açık olmasıyla kazanacağı artı değerler vardır, öyleyse her birinin bir gözü diğereine bakmalıdır. Diğereine gözetmeyen disiplinin bir gözü kör demektir. Bunu ifadenin en iyi yolu şiir gibi gözükmemektedir. Zira şiir, “doğrudan bir kavrayıştır”, dilin temeli ve güzelliğidir. Nitekim Has Hacib şöyle demektedir: “...Şiir dilin temeli ve tuzudur... Şiir bilgisizler için bir gözdür...”¹³²

¹³² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, Alfa Yayınları, İstanbul 2024, Beyit No: 441, 7111, 739. (Günümüz

Şüphesiz *Kutadgu Bilig*'i birçok açıdan okumak mümkündür. Bakış açısına göre ona bir siyasetname, bir nasihatname, bir siyaset felsefesi, bir ahlak felsefesi denilebileceği gibi onda belli bir ontoloji ve bir epistemolojinin varlığına bakarak onu bir nazari felsefe olarak görmek de mümkündür. Şüphesiz bu tür çalışmalar onun anlaşılmasına katkı yapmaktadır, ancak onu söz konusu perspektiflerden sadece biriyle değerlendirmek, onun bir bütün olarak değerinin fark edilmesini güçleştirebilmektedir. Belirttiğimiz gibi, bize göre *Kutadgu Bilig*, nazım olarak yazılmış “felsefi” bir üründür.

Bir edebi tür olarak *Kutadgu Bilig*, XI. yüzyılda Türk devlet ve toplum yapısıyla Türk düşünce sistemini ortaya koyan metaforik ve alegorik bir eserdir.¹³³ Eserde hem tiplerin tanıtılmasında hem de bunların temsil ettikleri fikirlerin açıklanmasında metafor sanatı temel vasıta olarak kullanılmıştır. Mesela hükümdar tipi (Gün Togdı) önce “güneş”, sonra “adalet ve adil kanun”, ilk vezir tipi (Ay Toldı) önce “dolunay”, sonra “siyasi iktidar ve egemenlik” (kut, devlet), ikincisi olan vezir tipi (Ögdülmiş) önce “övlümüş”, sonra “aklı ve anlayış” (ukuş, ukuşlug), sufi tipi (Odgurmuş) de önce “uyanmış” sonra da “kanaat ve akıbet” gibi kelime ve kavramların yerine konulmak suretiyle zincirleme metafor yapılarak, bu kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve özelliklerle tanıtılmıştır.¹³⁴ Felsefi açıdan bakıldığında ise, Gün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş adlarıyla şahsiyet verilmiş kavramların diyalogu etrafından bir varlık, bilgi, ahlak, mead, siyaset ve ekonomi tasavvurunun ortaya konulduğu kolayca görülmektedir. Eserin konu ve sorunları diyalog tarzında ele alması ise, aynı zamanda fikirlerin eleştirel tarzda sunulmasına ve farklı perspektiflerden bakma zorunluluğuna imkân vermektedir. Böyle bir zorunluluk fikirlerin “müsademesi”ne fırsat verdiği için “Hakikat”ın ortaya çıkması adına önemli yöntemlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Diyalog “hakikati” arayanlar arasında gerçekleşir. Zira sadece tartışmak, üstün gelmek, ötekini dinlememek, yok saymak, önem vermemek... bir diyalog değildir. Kısaca gerçek diyalog, aynı soruna farklı kavram ve perspektiflerden bakan ama amaçları “Hakikat”ı aramak olan kişiler arasında mümkündür. Platon diyalogları nesir olarak yazılmış olanların, *Kutadgu Bilig* de nazım olarak yazılmış olanların en tipik örneklerindendir. Gerçekten de büyük Türk şairlerinden biri olan Namık Kemal’in dediği gibi “barika-i hakikat müsademe-i efkardan doğmaktadır.” Bu nedenle *Kutadgu Bilig*’in, her dönemde yeniden yeniden okunup, onun fikirlerin mücadelesini ve birbirlerine olan/olması gereken tahammüllerini ve fikirlerin/ilmi disiplinlerin birbirlerini dikkate alarak nasıl olgunlaşacağını göstermesi

Türkçesiyle ifadede iki çalışmadan da yararlanılmıştır. Bundan sonra Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: ... şeklinde gösterilecektir.). Burada çalışmamızı okuyup katkıda bulunan Dr. Yakup KALIN Hocaya müteşekkir olduğumu da belirtmek istiyorum.

¹³³ Koca, Salim, “Kutadgu Bilig’de ‘Hükümdar, Vezir ve Sufi Tipleri’nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü.” *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildiriler, Cilt II.*, (Ed. M. Demirci, A. Temizel, M. A. Hacıgökmen, S. Solmaz), Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 213, s. 445.

¹³⁴ Koca, “Kutadgu Bilig’de ‘Hükümdar, Vezir ve Sufi Tipleri’nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü.” s. 443. Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 64-71.

bakımından Türk İslam düşüncesinin en iyi örneklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

***Kutadgu Bilig*'in Aktüel Değeri**

Kutadgu Bilig, İslami Türk edebiyatının ilk örneklerinden olduğu gibi, Türk-İslam düşüncesinin ve felsefesinin de ilk örneklerindendir. Düşünce açısından eserin İslam'ın temel inançlarını yansıtmaya yanında Türk örfünün bu esaslara uyumunu da ifade ediyor olması dikkat çekicidir.¹³⁵ Yusuf Has Hacib, adı geçen eserini sunarken “Esere ‘*Kutadgu Bilig*’ adını verdiğini, okuyanı “akıllı ve bilgili” kılacağını ve iki dünyada da “Mutlu, kutlu” edeceğini söylemektedir.¹³⁶ Yine o eserin, mutlu olmanın ve mutlu kılmanın bilgisine erişmek bakımından herkese, ama daha çok “şehirleri yöneten meliklere fayda ve güç sağlayacağını” belirtmektedir.¹³⁷ Burada “bilgelerin söylediği” bu hikmetler,¹³⁸ ancak “akıllı, anlayışlı olana ışık vermektedir.”¹³⁹ Zira bu kitap “değerli bilgilerle bezenmiş” bir “bilgi denizidir.” Çünkü onda “büyüklerin, bilgelerin sözleri birer inci gibi sıralanıp dizilmiştir.”¹⁴⁰ Ancak bu söylenenlere bakıp eserin, bir antoloji olduğu sanılmamalıdır. Eser hem üslup hem yöntem hem de içerik ve amaç bakımından kendine özgüdür. Bu nedenle onun aktüel “felsefi” bir değeri vardır. Çünkü felsefi bir metnin değeri, daha başka birçok şey yanında, onun her dönemde okunmaya değer bulunmasıyla doğru orantılıdır. *Kutadgu Bilig* de böyle bir metin olarak görünmektedir. Ancak tabii ki, her düşünürün kendi çağının ve coğrafyasının bir insanı olduğu; her düşünürün, düşüncelerini içine doğduğu kültürel atmosferin içinde geliştirdiği de unutulmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında *Kutadgu Bilig*'in de yazarı olan Yusuf Has Hacib'in yaşadığı *siyasi ve kültürel* ortamla ve bu ortamın problemleriyle sıkı bir ilişkisi olduğu özellikle belirtilmelidir. Bilindiği gibi eser dönemin Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Kara Han'a takdim edilmiştir. İlk bakışta bu takdim, bize hem hükümdarın hem de bilgemizin başta yönetim olmak üzere dönemin Müslüman Türk toplumunda siyasi, dinî, ahlaki ve metafizik birtakım problemlerin var olduğunu belirtmektedir. Yine bu takdim, bu problemlerin, sadece bilgemizin farkındalığını göstermemekte aynı zamanda yönetenlerin de farkındalığını imlemektedir.

¹³⁵ Mübahat Türker-Küyel, bu konuda şu tespitleri yapmaktadır: *Kutadgu Bilig*, şüphesiz Türk İslam düşüncesinin en önemli örneklerinden biridir. Burada savunulan düşünceler ‘Türk dil varlığı temelinde’ ifade edilmiştir. Eserde çekimleri on bini bulan, normatif halde 2861 kelime kullanılmıştır. Bunlardan 2420’si Türkçe, 441’i yabancı kelimedir. Yabancı kelimeler arasında 356’sı Arapça, 85’i Farsçadır. Bu da gösteriyor ki, X. XI. Ve XII. yüzyıllarda Türkçe çok gelişik felsefi bir dile sahiptir. Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, S. 441-442.

¹³⁶ “*Kitab namın koydum, kutadgu bilig, kutatsun okuyucuyu, tutsun elig.*”, “*Ben sözümü söyledim ve kitabı yazdım; bu kitap uzanıp her iki dünyayı da tutan bir eldir. Kişi kut’la elinde tutarsa iki dünyayı. Mutlu olur, bu sözüm tümüyle doğru.*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 350, 351-352.

¹³⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 34.

¹³⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 35.

¹³⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 41.

¹⁴⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 9-11.

“Sorunu görmek, çözüm aramanın ön koşuludur” şeklindeki ilkeye göre bakarsak, burada düşünürümüz kadar yönetici makamında olan kişi ya da kişilerin eseri kabullenmesiyle beliren geniş ufkunun da altı çizilmesi gerekmektedir. Yusuf Has Hacib, öyle anlaşıyor ki, yaşadığı dönemde siyasi, dinî, felsefî ve kültürel bir yetersizlik, hatta kötüye gidiş sezmiş ve bunun önlenmesi ve üstesinden gelinip “Hakikat Bilgisi”ne uygun çözümler sunmak istemiştir. Yine öyle anlaşıyor ki Hükümdar da hem kendi yönetimini hem de toplumu bu kötü gidişten kurtarma için çareler ararken kendine yardımcı ve ona “kut’un bilgisine” ulaşmada yol gösterecek yeterlikte “yol arkadaşları (bilgi çeşitliliği, ufuk zenginliği)” aramaktadır. Bu demektir ki, hükümdar iyi/adil işleyişin en önemli yönteminin, ehil kişilerle çalışmak ve onlarla istişare etmek olduğunun farkındadır. Bu, göreceğimiz üzere eserde özellikle işlenen konulardandır. Buna göre gerçek adil yönetim, toplumdaki yetkin kişileri bulmak ve onları yetkinliklerine göre işe koşmak olmaktadır. Bunun en somut örnekleri ise Ay-Toldı, Ögdülmiş ve bunların kapsamındaki yönetici sınıftır. Ancak toplumda bir de “maneviyat”, “vicdan” gerekmektedir, bunu da sanki Odgurmuş temsil etmektedir. Bunlar aynı amaçta birleşmiş olsalar da yöntem ve alanları farklıdır. Bu farklılıktan iyi bir nizam/adalet nasıl tesis edilecek ve toplumun tamamı nasıl mutluluk’a/kut’a erişecektir? İşte denebilir ki, *Kutadgu Bilig* bu soruya bir cevap olarak yazılmıştır. Bize göre bunu anlamamanın en kestirme yolu da Gün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş’a yüklenen içeriklere, yetkinlik ya da sınırlılıklarına ve aralarında kurulan diyalogun sonucu olarak ortaya çıkan anlam genişliğine bakmaktır. Çünkü *Kutadgu Bilig*, esas aldığı Türk İslam kültür ve medeniyetinde ortaya çıkmış entelektüel geleneklerin, müellifin yaşadığı dönem için ifade ettiği anlamla ilgilenmektedir. Bu bakımdan eser geçmişe nasıl bakılması gerektiğine dair bir yöntem de sunmuş olmaktadır. Dolayısıyla eserin, “sabit ile değişkenin” farkındalığını esas alarak yazıldığından hem geçmiş hem de gelecek için bir ufuk, bir bakış açısı sunduğunu söylememiz mümkündür.

Gerçekten de denebilir ki, XI. yüzyılda yaşamış olan Yusuf Has Hacib, yeni bir din ve uygarlık değiştirmiş, dolayısıyla değerleri altüst olmuş bir topluma yeni bir entelektüel hedef göstermek istemektedir. Bunu da bütün ulaşabildiği birikimi devreye sokarak yapmaktadır. Bu açıdan *Kutadgu Bilig*, “kitleler halinde yeni bir dini kabul eden; sahip olduğu değerler ile karşılaşmış olduğu yeni dinin değerlerini harmanlayan yeni ve bir medeniyet kurma çabasında olan bir milleti yansıtmaları açısından çok önemlidir. Şöyle ki, Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*’i yazmakla bir değer kargaşasına düşen sosyal yapıyı yeni bir düzene ve istikrara kavuşturmak; sarsılan ahlaki ve siyasi değerleri yeniden ele almak; gelecek kuşaklara ve gelecekte kurulacak yeni Türk devletlerinin hükümdar, yönetici ve entelektüellerine derli toplu bir yöntem, bakış açısı, ahlak ve siyaset doktrini ve anayasa yapma biçimi sunmak istemiştir.¹⁴¹

¹⁴¹ Arslan, Mahmut, “Kutadgu Bilig’de Ahlak ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, S. 28.

Burada şunu da belirtelim ki, *Kutadgu Bilig*'de ontoloji, teoloji, epistemoloji, aksiyoloji başlıklarında toplanacak felsefî problemlere ve bunların çözümlerine yönelik geniş bir içerik vardır. Eserdeki görüşler tek tek ele alındığında Türk, İslam, İran-Hint, kaynaklarına, hatta Maniheizm'e, Konfüçyanizm'e ve Budizm'e göndermeler yapmak mümkündür. Yine büyük İslam filozoflarının özellikle Farabi ve İbn Sina'nın etkisi takip edilebilir. Yusuf Has Hacib bu eserini yazarken kimlerden etkilendiği bu bağlamda anlamlı bir sorudur.¹⁴² Ancak burada buna kesinlikle girilmeyecektir. Fakat burada şu hususa kısaca dikkat çekmemiz, bu çalışmamızla ne demek istediğimize katkı yapacaktır. *Kutadgu Bilig*'in muhteva ve kaynak zenginliğine bakılırsa Yusuf Has Hacib'in kendi yaşadığı dönemde cari olan ilimlere vakıf olduğu gibi, kadim geleneklerde korunan “ezeli hikmet” (*el-hikmetü'l-halide, philophia perennis*) düşüncesine de sahip bir düşünür olduğu söylenebilir. Yani düşünürün genel geçer hakikat ilkelerinin insanlık tarihi boyunca tüm geleneklerde ve kültürlerde ortak olarak mevcut olduğu anlayışına bağlı kalarak eserini yazdığı anlaşılmaktadır. Eser, bu anlamda, hikmeti nerede bulmuşsa almış, ancak kendi döneminin bilim ve kültürüyle uzlaşan bir sentezle yazılmıştır. Bize göre bu yaklaşım biçimi önemlidir. Zira geçmişi yok sayarak yetkinleşmek, ilerlemek mümkün değildir. Ancak geçmişe sadakat geçmişte kalmayı da gerektirmemektedir. Çünkü aşkın bir gerçeklik olan ezeli hikmetin, mekan ve zamana bağlı sorunlara cevap verebilmesi, onun her daim yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak bu sayede aşkınlık içkin hale gelecektir. İşte bize göre *Kutadgu Bilig*'deki temel perspektif budur. Dolayısıyla Yusuf Has Hacib, hem gelenekçi hem de bir *tecditçi* bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır.

***Kutadgu Bilig*'in İçeriği: Gün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmiş**

Kutadgu Bilig'de en yüce amaç “iki dünya mutluluğu”dur (kut).¹⁴³ Ancak mutluluk, denebilir ki, toplumsal bir başarıya eşlik eden bir “gönenç” halidir. Bu nedenle kitaba “*Kutadgu Bilig*” denmesinin, özenle seçilmiş bir isimlendirme olduğu açıktır. Zira hem İslam dinine hem de Hikmet geleneğine göre insan “mutlu” olmak için yaratılmıştır. Nitekim Hakaniye Türkçesinde de “kut”, yaratıcılık, bereket ve egemenlik bakımından devlet idaresinde mutluluğu sağlayan “hâkim güç” anlamına gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'in kendisi de Tanrı-Evren-Toplum-İnsan arasındaki paralelliğin ve bir organik birlik arz eden tüm varlığın ‘kutlu Kut’ olan hükümdarın bilincini açarak edebi ve bedii yolla işlenmesi ve

¹⁴² Bu Konuda Bkz., Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 441-442, Doğan, Nejat, “*Kutadgu Bilig*'in Devlet Felsefesi I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2002, Cilt: 1 Sayı: 12, Ss. 127-158. Ruzibaki, Mehmet, “*Kutadgu Bilig* ve İslam Düşüncesinde Eleştirinin Evrenselliği”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyum Bildirileri*, Ed: M. Aytepe ve T. Karasu, Ensar Yayınları, İstanbul 2019, s. 187 Vd.; Akgün, Mehmet, “*Kutadgu Bilig*'de Din”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 26. Anakara 1997, Ss. 38-53.

¹⁴³ “*Kitab adı verdim Kutadgu Bilig'i, kutlu olsun, okuyanın tutsun elini. Sözümü söyleyip kitabı bitirdim, her iki dünyayı tutman için eline sundum. Kişi kut'la elinde tutarsa iki dünyayı, mutlu olur, bu sözüm tümüyle doğru*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 350-352.

gösterilmesidir; bu, varlığın anlaşılmasıdır; bilgelik ile kut'un özdeşleştirilmesidir. Öyle ki varlıklar Kut'tan çıkarlar, kendilerini evren-toplum-insan olarak açarlar, dışa vururlar; kutlanarak veya kut alarak tekrar Kut'a dönerler. *Kutadgu Bilig*'in, Kut'un bu hareketinin bir tekrarı ve ifadesi olduğu söylenebilir.¹⁴⁴ Kut, Farabi'nin de dediği gibi,¹⁴⁵ aslında herhangi bir varlığı ideal sınırına, yani kemale ulaştıran sebeptir. Kut, aslında bundan başka ideal sınırına ulaşmış herhangi bir varlığın ta kendisidir. Kut, aynı zamanda ideal sınıra ulaşmadır. Bu nedenle *Kutadgu Bilig*'in önsözünde geçen Kut'un “devlet” anlamı Kut'un anlamlarından sadece bir tanesi olduğu hatırd tutulmalıdır.¹⁴⁶

Buradan hareketle baktığımızda Yusuf Has Hâcib eserini, yani *Kutadgu Bilig*'i, yukarıda belirtildiği gibi adaleti, doğru töreyi temsil eden Gün Togdı; devleti (veya özel anlamda kut) temsil eden Ay Toldı; aklı temsil eden Ögdülmiş; ve kanaati (veya akıbeti) temsil eden Odgurmış sembolleri üzerine bina etmiştir. Bu demektir ki, eser “adalet, devlet, akıl ve kanaat” şeklinde belirlenen dört temel kavram üzerine kuruludur ki, bunların hakikati, mutluluğun teminatıdır. Bu kavramların sembol şahsiyetleri olan Gün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmış'ın diyaloglarına bakılırsa, bunların temsil ettiği fikirler, kendi başlarına, “Hakikati/Kut'u” anlamaya ve buna uygun bir ferdî ve toplumsal yaşantıya yetmemektedir. Bu nedenle hiçbirini ihmal edilemezdir, dolayısıyla aralarında sıkı bir diyalog kurulmalıdır. Bu diyalogun sonucunda her biri anlam genişliğine uğrayarak tekâmül edeceklerdir. Bu anlam genişliğini sağlayacak olan da Ögdülmiş yani “akıl”dır. Adaleti yani devleti şimdilik paranteze alırsak, bunları İslam dünyasında ortaya çıkan belli başlı bilimlerle ifade edecek olursak, birebir tekabül etmese de ve “fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf” olarak da okumamız mümkündür. Böyle okuduğumuzda *Kutadgu Bilig* bize şunu demektedir: Söz konusu ilimlerin hepsi kendi başına değerlidir, ancak tek başına hiçbirisi “Hakikati/Kut'u” kapsayamaz, anlatamaz ve ona ulaştıramaz. Dolayısıyla her biri kendi yetkinliği içinde kalırsa, ama diğeriyle ilişki içine girerse, gerçek anlam ve işlevine erişecektir. Bu da ancak yetkin bir aklın kılavuzluğunda her birinin kendine özgü rasyonelliklerini kazanmasıyla mümkün olabilmektedir. Nitekim eserde, göreceğimiz üzere gerek Ay-Toldı'nın gerekse Odgurmış'ın eserin belli aşamalarında sahneden çekilip nihayetinde bütün sorulara “Akıl/Ögdülmiş” ile cevap aranması ve akıl üzerinden diyalog kurulması, bu dediğimizin bir kanıtı olarak görülebilir.

Adâleti temsil eden Kün-Toğdı, yani hakan/hükümdar, “güneş” olarak sunulmuştur. İzaha gerek yoktur ki Güneş, kapsamında olan her şeye ısı ve ışık vermektedir. Bu konuda bir cimriliği yoktur. Adaleti tek başına temsil eden bir ilim yoktur, aksine bütün ilimlerin amacı “adalet”tir, adalete hizmettir. Devleti temsil eden Ay-Toldı, aya benzetilmiştir. Ayın özelliği, ışığını Güneşten almasıdır, bu

¹⁴⁴ Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, s. 442.

¹⁴⁵ Farabi'nin görüşü için Bkz., Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, Çizgi Yayınları, Konya 2020, S. 67-72.

¹⁴⁶ Türker-Küyel, Mübahat, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, s. 220.

sebeple o “vezir” olarak gösterilmiştir, yani devletin yürütme erkidir, adaleti uygulama/pratiğe dökme, insanları “mutlu kılma” makamıdır; bu Fıkıh olarak görülebilir. Ancak bu her ikisi de “akıl” olmadan eksiktir. Aklın vezirin oğlu yani Ögdülmiş olarak sunulması, işleyişin akılsız olamayacağı anlamında gelmektedir. İşleyiş/devlet akılsız mümkün değilse, o zaman güneşten faydalanmak da akıllı zorunlu kılmaktadır; bunlar da İslam düşüncesinde pür rasyonalitenin temsilcisi olan Kelam ve İslam Felsefesi olarak görülebilir. İşleyiş akılsız olamayacağı gibi “ölçüsüz” (kanaatsiz) de olamaz. Bu nedenle akıl gibi ölçülük de vezirle ilişkilendirilmiş, ölçülük/kanaat/zahitlik olarak anılan Odgurmış, vezirin kardeşi ya da akrabası, aynı zamanda Ögdülmiş’in “kardeşi” olarak sunulmuştur; bu da Tasavvuf olarak görülebilir.

Yukarıda ilimlere yapılan tekabüliyetler, keskin ayrımlar olarak anlaşılmamalıdır. Zaten *Kutadgu Bilig*’in özgünlüğü de burada ortaya çıkmaktadır. *Kutadgu Bilig*’deki bu özgünlük, “Mutluluğun (Hakikatin, Adaletin) bilgisinin elde edilebilmesi için, bütün bilgilerin ve değerlerin birbiriyle ilişkili bir şekilde devreye sokulması” olarak ifade edilebilir. Zira öyle anlaşıyor ki, Yusuf Has Hacib’e göre “Hakikat tekdir” ama ona tek bir yolla ulaşılamaz, akıl esas alınıp ona ulaştırabilecek fıkhi, tasavvufi, kelami ve felsefi bütün mümkün yollar birlikte, uyum içinde aşılmalıdır. Bunlar, ayrışmanın değil, kendi tekilliklerini koruyarak birlikte, birbirini gözeterek işlemelidir. Bu da demektir ki, *Kutadgu Bilig*, İslam medeniyetinde ortaya çıkmış temel ilimleri gözetten bir eserdir. Ancak o, bununla birlikte yazıldığı dönemin entelektüel kıymeti haiz kültürel değerlerini de dikkate alan bir eserdir. Bu açıdan eser, öncelikle İslam temel ilimlerinin bir sentezidir, ikinci olarak da bu ilmi birikim ile Türk kültürünün/töresinin hem teorik hem de pratik olarak uzlaştırılmasına dönük bir çabadır.¹⁴⁷

Şimdi Yusuf Has Hacib’in bu anlamları vurguladığı kavramlara ve sembollere biraz daha yakından bakarsak, ne demek istediğimiz belki daha iyi anlaşılacaktır.

Öncelikle belirtelim ki, *Kutadgu Bilig*’in üzerine kurulduğu adı geçen dört temel kavram, “İnsanın Hakikati kavraması için ne gibi çaba harcaması gerektiği” sorusuna cevapta düğümlenmektedir: İnsanın hakikate ulaşabilmesi için onun sahip olması gerekli olan ilk özellik Hükümdar/Hakan Kün Toldı ile temsil edilen ‘Adâlet’dir. Zira bu sıfat Hakan için olmazsa olmazdır. O, bütün toplumu aydınlatmayı temsil eder. Hükümdarın ayırıcı nitelikleri akıllı (ukuşluk), adaletli (törüg), adil (koni), bilgili (biliglig), uyanık, aydınlanmış (odug), güçlü, pek (kür küvez), gözü ve gönlü zengin, hikmet ve mürüvvet sahibi, iyiliği seven, kötülükten kaçınan, iyilerle meşveret eden, kötülerini yanından kovan olmasıdır (...).¹⁴⁸ O, aynı zamanda devletin bütün işlerini kendisinin yapamayacağını bilen bu nedenle de

¹⁴⁷ Türk- İslam kültür ve düşüncesiyle ilgili olarak Bkz., Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995; Şeker, M. Fatih, “Kutadgu Bilig Tasavvufi Açıdan Nasıl Okunabilir?”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2010, ss. 25-62; Demirci, M. Fatih, “Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig”, *Yusuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig, Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan ve C. Bayram), İstanbul 2016.

¹⁴⁸ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 406-409, 416-418, (...).

akıllı, bilgili kişilerle çalışan,¹⁴⁹ işleri ehillerine veren,¹⁵⁰ tedbirli,¹⁵¹ yasayı doğru uygulayan,¹⁵² himmet ve mürüvveti denk,¹⁵³ özü ve sözü doğru¹⁵⁴ (...) kısaca halkını mutlu kılacak her türlü bilgi ve yeteneğe sahip bir “bilge”dir.¹⁵⁵

Yusuf Has Hacib’in “her türlü erdemi tam olarak bildiğini” söylediği¹⁵⁶ Hükümdarı’nın yönettiği devlette “*Kurtla kuzu aynı yerden su içmektedir.*”¹⁵⁷ Böylece Yusuf Has Hacib’in hükümdarı, Fârâbî’nin “er-Reîsü’l-evvel”i ile Tük Hakan anlayışının birleştirilmiş sentezi gibi görünmektedir. Fârâbî’nin “er-Reîsü’l-evvel”i, tabii yatkınlık bakımından da kazanılmış yetkinlikler bakımından da tam yetkindir. O her türlü erdeme sahip olduğu gibi toplumu mutlu kılacak yolları ve yöntemleri de bilerek “erdemli mutlu bir devletin” (*el-medinetü’l fazıla*’nın) kurucu ilk yöneticisidir, yetkin hakanıdır.¹⁵⁸ Türk geleneğinde de toplumun varlığı “Köni Törü”ye bağlıdır. “Köni Törü” veya “Adalet”, eski Perslerdeki gibi hükümdarın halka bir lütfu değildir. Türklerde adalet, Hakanın halkına karşı bir görevidir. *Kutadgu Bilig*’deki kut, bu bağlamda, evrende evrenin parçaları, toplumda toplumun parçaları, insan bedeninde insan bedeninin parçaları ve organları arasındaki uyumdur, sağlıklı olmaktır, hastalıktan kurtulmaktır. Ruhta değerler çatışkısına son vermektir, değerler arasındaki uyumdur. Dahası “Köni Törü”dür. Evrendeki ve toplumdaki “Köni Törü”nün hem kendisi hem de onu idare eden kişinin yani Hakanın kendisi “Kutlu Kut”tur. Bu Kut’un evrendeki misali Güneştir. Toplum Köni Törü ile ayakta durur. İşte toplumdaki “bu kut”, Kün Toldı’nın kişiliğinde temsil edilir.¹⁵⁹ Bu haliyle Hükümdar ya da Hakan (Kün Toldı), “adalet ve mutluluk bilgisi”ne sahiptir, ama uygulamada bilimlere ya da onların taşıyıcıları olan diğer “bilgili” kişilere ihtiyacı vardır. Bu konuda Has Hacib’imiz şöyle demektedir: “*İnsanda himmet ve mürüvvet denk olmalıdır. Kötü ve düşkünün yanından kovmalıdır. İnsanlığa himmet ve mürüvvet gerekli, himmet ve mürüvvetle ölçülür kişinin değeri. Kün Toldı Bey bu davranışıyla, gün-ay gibi parladı dünyaya. Akıllı kim varsa çağırdı onu, bilge kim varsa yüceltti onu. Dünyadaki diğer akıllı ve bilgili seçkin beyler yanına geldiler.*”¹⁶⁰

İkinci temel kavram, Vezir’in temsil ettiği ‘kut’ tur (mutluluk), devlettir. Bu, *Kutadgu Bilig*’de, şöyle ifade edilir: “*Ay Toldı adı devleti simgeler, bunu onun*

¹⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 420-427.

¹⁵⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 428.

¹⁵¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 439.

¹⁵² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 454.

¹⁵³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 413.

¹⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 407.

¹⁵⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 455, 461.

¹⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2074.

¹⁵⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 449.

¹⁵⁸ Fârâbî’nin “Er-Reîsü’l-Evvel” görüşü için Bkz., Bircan, Hasan Hüseyin, “Fârâbî’ye Göre Epistemolojik ve Aksiyolojik Açından İnsanın Yetkinliği ve En Yetkin İnsan ‘Er-Reîsü’l-Evvel’ ve ‘Devlet’, *İslam’da Siyaset ve Düşüncesi* İçinde, Ed. H. Erten ve M. Akgül, NEÜ PRES Yayınları, Konya 2024, Ss. 57-84. Bu karşılaştırmaya ayrılmış bir çalışma için Bkz. Türker-Küyel, Mübahat, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyrûni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990, Ss. 219-230.

¹⁵⁹ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, s. 222.

¹⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 413-417.

veziri yerine koyar.”¹⁶¹ Buna göre bir toplumun devlete sahip olması Kut’tur. Bu anlamda Kut’un şans veya tesadüf ile bir ilgisi yoktur. Bir toplumun devlete sahip olma Kut’u, *Kutadgu Bilig’de* Ay’ın varlığı ile temsil edilmiştir. Öyle ki Ay’ın kendisi değişmez. Ay’ın kendisi dönek değildir. İnsanlar onu dönek zanneder. Bunun anlamı, insanlar için ortada bir devlet olmadan kut asla olmaz demektir. Kut’un evrendeki timsali tolunaydır. Kişideki timsali ise Ay Toldı’dır. Ay Toldı’nın erdemleri ile Kün Toğdı’nın erdemleri arasında bir fark yoktur. Bu ikisi arasında biricik fark Kün Toldı’nın emir vermesi Ay Toldı’nın ise bu emirlere itaat etmesidir. Nitekim evrende Güneş Ay’a ışık verir, Ay da ışığını Güneş’ten alır.¹⁶²

Ay Toldı’nın kişiliğinde, Kut’un anlamı, devlet kuşu anlamındaki devletin sınırlarını aşar. ‘Adalet, devlet, akıl ve kanaat’in hepsini kapsar. Hatta daha da genişler. Devlet, Kut’un anlamlarından sadece birisidir. Kün Toldı ile Ay Toldı arasında kişilik paralelliği bulunmaktadır. Bu iki kişilik çok yönlüdür. Bu iki kişilik hem Tanrı ile evren, evren ile toplum, toplum ile insan arasındaki paralelliği göstermektedir.¹⁶³

Kutadgu Bilig’e göre, belirtildiği gibi, Kün Toldı ile Ay Toldı ya da adalet ile devlet birbirinden ayrılamaz. Zira Ay Toldı’nın vasıflarına bakıldığında, onunla Kün Toldı’nın vasıfları, uygulama dışında¹⁶⁴ hemen aynıdır. Kut’un evrendeki timsali tolunaydır. Kişideki timsali ise Ay Toldı’dır.¹⁶⁵ Ay Toldı, “Yiğit, akıllı ve iyi gönüllüdür.”¹⁶⁶ “Her türlü erdemi bilen ve bu erdemlere göre davranandır.”¹⁶⁷ “Sağlıklı ve zekidir.”¹⁶⁸ Kısaca “akıllı, güvenilir,”¹⁶⁹ “bilgili,”¹⁷⁰ “erdemli”¹⁷¹ “asil,”¹⁷² “nadir bulunan kişilerdendir.”¹⁷³ “Hizmetkar ve devlette adaleti, erdemi, doğru bir şekilde uygulayandır.”¹⁷⁴ Bütün bu niteliklerle o, ‘kut’un mümessili ve teminatıdır. Ancak mutluluk dünyevi anlamda, sabitkadem değildir. Zira o, devamlı değişip durmakta olup bu niteliği ile o, sahip olunması zor bir topa benzemektedir. Bu, *Kutadgu Bilig’de* şöyle ifade edilmektedir: “*Sen önce bana yer gösterdin, ben oraya oturmam. Benim için yer yoktur, sen bunu anla, demek istedim. Söylediğimi güçlendirmek ve neye benzediğimi sana göstermek için yere bir top koydum. Dümdüz yerde top nasıl kendi kendine yuvarlanırsa, mutluluk da öyledir; ben sıyrılıp giderim.*”¹⁷⁵

¹⁶¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 69.

¹⁶² Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, S. 222.

¹⁶³ Türker-Küyel, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, s. 465-466.

¹⁶⁴ Ay Toldı “Hakana hizmet edendir.” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 466-469. “*Adım kul, hizmetkar, yerim kapıdır. Doğruluk davranışım, hizmet tavrımdır.*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 590.

¹⁶⁵ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, S. 222.

¹⁶⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 463.

¹⁶⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 465.

¹⁶⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 481-484.

¹⁶⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 619.

¹⁷⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 563.

¹⁷¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 567.

¹⁷² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 568.

¹⁷³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 564.

¹⁷⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 590.

¹⁷⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 622, 660-662; Demirci, “Bir Felsefe Metni Olarak *Kutadgu Bilig*”, s. 141-142.

Kut, insanda akıldır, bilgidir, hayattır, diriliktir, düzenliktir, olumlu değerlerdir, erdemlerdir, atalara saygıdır, erdemli kişilerden oluşmuş bir toplumdur, gönençtir. İyi ad ve ün kazanmaktır, ruhun ölümsüzlüğüdür.¹⁷⁶ Ama bu dünyada ebedi değildir, geçicidir. Nitekim Ay Toldı, “devlet” anlamındaki kut’un devamlılığının garantisi olsa da bu kut’un dünyada devamlı olmayışının da göstergesidir. Bu nedenle *Kutadgu Bilig*’de Ay Toldı devlet kurulduktan ve halkı belli bir mutluluk seviyesine eriştikten sonra “ölür.” Bu *Kutadgu Bilig*’de şöyle ifade edilir: “Hiç doğmamış gibi can, yitip gitti. Dünyada belge nişan olarak adı kaldı.”¹⁷⁷ “Göç atı gibidir kut, göçer gider.”¹⁷⁸ Bu demektir ki, Ay’ın Güneş’in ışığını tam yansıtan Dolunay olduktan sonra sönmesi onun ölümü olarak gösterilmiştir. Bu bir yanılsamadır, toplumsal yanılgıdır. Bu yanılgıyı ortadan kaldırmak için, onun yerine geçirilen Ögdülmiş, devlet anlamındaki kut’u ve bunun insandaki karşılığı olan Akıl temsil eden olarak devreye sokulur.¹⁷⁹

Burada dikkat çeken sembollerden biri Ögdülmiş’in, Ay Toldı’nın *oğlu* olmasıdır. Dolayısıyla onunla tartışmasız bir bağı ve devamlılığı vardır. Yani onun “devamı” ve “tamamlayıcısı”dır. Bu nedenle Ay Toldı’nın yerine konur. Belki şöyle demek de mümkündür: Ay Toldı töreyi, geleneği, ezeli hikmeti temsil etmekte, Ögdülmiş ise onu zamana ve şartlara göre yeniden anlamlandırıp aktüel kılmaktadır. Zira aşağıda göreceğimiz gibi, zaman zaman *bocalasa* da Ögdülmiş sahneden hiç çekilmemektedir. Nitekim Ay Toldı Ögdülmiş’e “Gerekli sözleri ben söyledim sana” diyerek bütün tecrübelerini aktardığını belirtmektedir. Bunlar; “Tanrı buyruğunu ağır tutmak”, “hakana hizmet etmek”, “iyilik peşinde olmak”, “kötü ve kötülüklerden uzak durmak”, “doğru ve alçak gönüllü olmak”... gibi bilgelik nişanesi erdemlerdir.¹⁸⁰ Buna göre “Ögdülmiş” ismiyle müşahhaslaştırılan ve eserin üçüncü temel kavramı olan ‘Akıl’, insandaki Kut’u gösterir. Akıl’ın ayırıcı niteliği “bilgi, alçakgönüllülük ve çözüm”dür. Bu anlamda Kut, insanda akıldır, bilgidir, hayattır, diriliktir, düzenliktir, olumlu değerlerdir, erdemlerdir, atalara saygıdır, erdemli kişilerden oluşmuş bir toplumdur, gönençtir. İyi ad ve ün kazanmaktır, ruhun ölümsüzlüğüdür.¹⁸¹ Bu Kut Ögdülmiş’in kişiliğinde temsil edilmiştir. Ögdülmiş bütün töreyi öğrenerek “babasının” (Ay Toldı’nın) yerini alır. “Baba öğüdünü sıkı tutan” Ögdülmiş’in çalışmaları günden güne yetkinleşir, “yasayı” düzenler ve herkesin “mutluğu” artar.¹⁸² Çünkü o “İyi yasalar yapmış ve insanları değerine göre yüceltmıştır.”¹⁸³ Ögdülmiş’in üç temel prensibi vardır: İyi huy, edeb, doğruluk. Yusuf Has Hacib’e göre bu ilkelere sadakat gösteren insanlar ve toplumlar “iki dünyada da mutlu olur.” Buna karşılık kaynağı bilgisizlik olan kötü huy, edepsizlik ve yalancılık da her iki dünyada da insanı mutsuz kılacak

¹⁷⁶ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, s. 222-223.

¹⁷⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1522.

¹⁷⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1704.

¹⁷⁹ Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1614.

¹⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1501-1509, 1700-1702. “*Mutluluk aslında göç atı gibidir, göçer gider; onu bulunduğu yerde tutan kök, alçakgönüllülüktür.*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1704

¹⁸¹ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, S. 222-223.

¹⁸² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1548-1569.

¹⁸³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1770.

başat kötülüklerdir.¹⁸⁴ “Mutluluk gelirse herkese yakışır; fakat akıllılarla daha çok bağdaşır.”¹⁸⁵ Bu nedenle devlet “akıllı”ya teslim edilmeli ya da “akıl” ile yönetilmelidir.¹⁸⁶

Yusuf Has Hacib’e göre “akıl”, doğuştan bir Tanrı vergisidir. Erdemin bir adı da bilgi ve akıldır. İnsan bilgisiz doğar, akıldan başka her erdemi akılla sonradan öğrenir.¹⁸⁷ Hakan Ögdülmiş’e yani Akıl’a günden güne daha da değer vererek onun ününü bütün ülkeye yayar ve halk arasında Akıl yüce bir mevki kazanır. Ünü, iyi dualarla bütün dünyaya yayılır.¹⁸⁸ Buna göre denebilir ki, adaletin/hakanlığın ve kut’un garantisi Akıl’dır. Öyleyse her daim ona değer verilmeli ve onun yolu takip edilmelidir. Bu *Kutadgu Bilig*’de şöyle söylenir: “Yükseltti Hakan Ögdülmiş’i, inandı ona, verdi bütün işini. Bütün ilde onu yetkili kıldı. Güçlü oldu eli dili ve sözü. Ona unvan, damga, at üstüne giysi ve çok değer verdi, mutluluk buldu.”¹⁸⁹ Buna göre denebilir ki, Akıl da Hakan’a/Devlet’e muhtaçtır.

Akıl nedir? *Kutadgu Bilig*’e göre akıl, insanın kendisiyle hakikati idrâk ettiğiidir. Hakikate ulaşma yolunda ona ne yapması ne yapmaması gerektiğini söyleyendir. Akıl adalet ve mutluluğu gerekçelendirmekte, savunmakta ve korumaktadır. “Akıl kuşkusuz insan için bir köstektir. Tavrı doğru ve işi ölçülüdür.” “Akılsız ölüdür, akıllı diri. Akıl böyle ayırt eder insanları.”¹⁹⁰ Akıl, iyiliğin, bilginin ve seçkinliğin kaynağıdır. İnsan akılla hayvandan ayrılır.¹⁹¹ Akıl, Güvenilirdir, çok yönlü bir bakış verir ve böylece üstesinden gelemeyeceği iş yoktur: “...Hangi işe başlasa ayağını sağlam basar... Soldan, sağdan hem önden arkadan bakar; tüm işlerin çözümünü ve zamanını bilir.”¹⁹² Bu nedenle “her türlü yarar bilgiden,... akıllıdan, bilgiliden ve iyi huyludan gelir.” Çünkü “akıllının işi tümüyle ölçülüdür, bilgisizin tüm işi gelişigüzeeldir.”¹⁹³

Yusuf Has Hacib, asalet ve tecrübe yanında¹⁹⁴ asıl akıl ve bilgiyle ‘bey’ olunduğunu kuvvetle vurgular: “Beyler bilgiyle halka baş oldular, akıl ile memleketin ve halkın işini gördüler. Bu demektir ki beyliğin nişanesi akıldır. Zaten ona göre “Bey” adı da ‘bilig’ kelimesi ile ilgilidir; bilig’in ‘lamı’ giderse, ‘beg’ adı kalır. Bey akıllı olmalı ve aklın değerini bilmeli...”¹⁹⁵ diyerek beylikle, yönetimle, devletle akıl arasında gördüğü ayrılmaz ilişkiyi teyid eder. Kısaca devlet işleri de dahil her işte akla yapışmalıdır. Yusuf Has Hacib, Hakan’ın şahsında bütün insanlara şöyle tavsiyede bulunur: “Aklın tavrı yaşlı, kendi gençtir.

¹⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1658-1669.

¹⁸⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1707.

¹⁸⁶ “Bilgisize devlet, kut gelirse halk bozulur, bu il için felaket olur. Akıllıya gelirse eğer beylik ili erinç bulur, bu söze inan.” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1780-1781.

¹⁸⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1677-1683.

¹⁸⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1692-1693.

¹⁸⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1764-1766.

¹⁹⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1837, 1839.

¹⁹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1841-1842.

¹⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1855, 1857.

¹⁹³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1775, 1777.

¹⁹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1948-1950.

¹⁹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 11952-1954.

Akıl neredeyse git ona yapış.”¹⁹⁶ Öyleyse adalet/hakanlık ancak “akılla” gerçekleşmektedir. Nitekim *Kutadgu Bilig*’de Hakan Ögdülmiş’e (yani Akla), “Beyliğe yaraşan bir beyin”,¹⁹⁷ “vezir olacak birinin”,¹⁹⁸ “kumandan ve askerlerin”,¹⁹⁹ “kılıç tutan sınıf ile kalem tutan sınıfın”²⁰⁰ kısaca devlette görev alacak bütün sınıfların niteliklerini ve kut’un gerçekleşmesi için nasıl davranmaları gerektiğini sorar ve konu epeyce tartışılır. Ayrıca yine Hakan “hacib’den”,²⁰¹ “kapıcıbaşı’dan”,²⁰² “elçilik görevi”²⁰³ ve “haznedarlık”²⁰⁴ verilecekler kişilere, hatta “aşçıbaşı”ya²⁰⁵ kadar devlet görevlilerinin nitelik ve görevlerinin detaylarını da yine Ögdülmiş’e sorar. Bunlardan her birinin ortak olarak bilmesi ve yapması gereken erdemlerin ve görevlerinin gerektirdiği bilgi ve iyi davranışların neler olduğu etraflıca Hakan ile Ögdülmiş’in diyalogu şeklinde tartışılır. Ama belirtildiği gibi, soru soran daha çok Hakan’dır, cevap istenen Ögdülmiş’tir (Akıl’dır).²⁰⁶ Ve en önemlisi Hakan Ögdülmiş’in bütün dediklerini, “Dinledim anladım bunu” diyerek²⁰⁷ onu onaylar. Ancak bütün bu anlatılanlar dört temel ilkeye dayandırılır: “Bilgi (bilig), eylem (kılğı), könilik (adalet) ve kut (egemenlik).”²⁰⁸ Sonuçta Hakan’ın Ögdülmiş’e bakışını şu beyitler açık etmektedir: “Yine Hakan dedi: Ey Ögdülmiş! Akıllı, bilgilisin, herkes seni övmüş. Akıllı biri gerekliyse sen tümüyle akıllısın. Bilgili biri gerekliyse sen tümüyle bilginin kendisisin. Güvenilir içten ve doğru temizsin. Senin hizmetin benim bağışımı aştı. Yerine getirmediğin hizmet kalmadı.”²⁰⁹ “Sen sebep oldun iyiliklere, güçlükleri giderip töre vermeye.”²¹⁰ Buna karşılık Ögdülmiş şöyle demektedir: “Dışarıdan ne olursa yanlış ve zararlı. Bunu giderecek benim, hizmete hazır kulun.”²¹¹

Odgurmuş ile temsil edilen “akıbet” veya “kanaat”e gelince, eserin dördüncü temel kavramı olan Odgurmuş, devletin, insanın ve toplumun aşırılıklardan nasıl korunacağını temin eder. İnsan bununla mutlak hakikati -ki onun bu dünyadaki en önemli tezahürü ölümdür- devamlı hatırlamaktadır. Zira mezkûr nitelik, insana bu dünyaya yönelik hedeflerin her daim boş olduğunu unutturmamak suretiyle onunla olan irtibatını devamlı olarak korumaktadır. Fakat o da bu kut’tan sonra sahneden çekilecektir. Eserin sonunda adâleti ve akıllı temsil eden Kün Toğdı ile Ögdülmiş kalmıştır. Ay Toldı’nın irtihali, kutun geçiciliğinin veya bu dünyada tam bir tahakkukunun mümkün olmadığını; Odgurmuş’un devlet yönetiminde görev

¹⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1870.

¹⁹⁷ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1921-2180.

¹⁹⁸ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2181-2268.

¹⁹⁹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2269-2416.

²⁰⁰ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2417-2428.

²⁰¹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2435-2527.

²⁰² Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2528-2595.

²⁰³ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2596-2742.

²⁰⁴ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2743-2827.

²⁰⁵ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2828-2882.

²⁰⁶ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1921vd.

²⁰⁷ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2669.

²⁰⁸ Arslan, “Kutadgu Bilig’de Ahlak ve Siyaset Felsefesi”, s. 26.

²⁰⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3061-3064.

²¹⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3121.

²¹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3115.

almadan irtihali de ahireti hatırlayıp durmanın bu dünyada buraya yönelik pratik bir faydasının bulunmadığının bir işaretidir. Fakat onun ölümü ile eser de bitmiştir. Bu da bu dünyada akibeti dikkate alınmayan bir tavrın kut vermeyeceğinin, anlamının olmadığına en açık ifadesidir. Oğurmuş ayrıca, bu şekilde, mutlak karşısında insanın akibetinin ne olduğunu bizzat kendisi ile göstermiştir. Ayrıca Ögdülmiş'in Ay Toldı'nın oğlu olması ve onu takip etmesi veya aklın, kendini kut'u kaybettikten sonra idraki de anlamlıdır.²¹²

Ruhun ölümsüzlüğü, dolayısıyla devamlılık anlamında Ögdülmiş ile temsil edilen "mutluluk/kut"un bu şekli Oğurmuş'ta yoktur. Oğurmuş ancak devletin "kut" olduğunu anladığı zaman "uyanmıştır" ve böylece "kutlanmıştır". Zaten ölüm/akıbet karşısında bunalıp sendelediklerinde Kün Togdı, Ay Toldı ve Ögdülmiş, ancak "Köni Törü" (Adil Yasa) yönünde devlete ve halka hizmet etmekle bundan kurtulmuşlardır, kut bulmuşlardır. İşte *Kutadgu Bilig*'in ruhu buradadır.²¹³ Adil Yasa, hakan dahil her şeyin üstündedir. Herkes için kut'un garantisidir.

Kutadgu Bilig'teki Oğurmuş tasvirlerine bakılırsa, o tam bir zahit'tir, (mutasavvıf). Koyun yününden elbisesi, çanağı, değneği, kepekten ve arpa aşından yiyeceğiyle dağda mağarada halvete çekilerek bütün lezzetlere kendisini kapamış bir münzevidir. İçtimaî kayıtlardan sıyrılarak hayatın tek gayesi hâline getirdiği Allah'ın dışında her şeye sırt çevirmiştir.²¹⁴ Hem dünyayı hem de Allah'ı birlikte sevmeyi mümkün görmediği için mâsivaya itibar etmez ve dünyanın da ukbanın da sahibini ister.²¹⁵ Yalnız kalıp sadece Tanrı'ya ibadet eder.²¹⁶ Dünyadan el etek çekmiş ve halktan uzak bir hayat yaşamaktadır.²¹⁷ Heva ve hevesiyle, nefsiyle sıkı bir mücadele içindedir.²¹⁸ Evlenmemek, oğul kız sahibi olmamak,²¹⁹ arkadaş edinmemek,²²⁰ devamlı ölümü düşünmek,²²¹ devamlı ibadet etmek, zikri dilinden düşürmemek....²²² Bütün bunlar Oğurmuş'ta kişilik bulmuş zahid şahsiyetin merkezî unsurlarıdır.²²³

Kutadgu Bilig'in en dikkat çekici ve en uzun bölümlerinden birini, Oğurmuş'un şahsında ölüm, kanaat, akıbet, topluma karışmama (inziva), sadece ibadetle meşgul olma gibi pratikler üzerinden yapılan tartışma ve diyaloglar oluşturması da eserde dikkat çeken yönlerden biridir.

²¹² Demirci, "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig", s. 142.

²¹³ Türker-Küyel, "Kutadgu Bilig ve Farabi", s. 222-223.

²¹⁴ Şeker, M. Fatih, "Kutadgu Bilig Tasavvufi Açından Nasıl Okunabilir?", *İslam Araştırmalar Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 40. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2669, 3328, 3330, 3502, 3376-3402, 3915, 4765-69, 4765, 4767, 4768, 4773, 5446, 6322, 6328-31, 6334.

²¹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3357-59.

²¹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3339-42.

²¹⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3340-49, 3695, 3790.

²¹⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3342-45.

²¹⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3377-91.

²²⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3392-96.

²²¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4799.

²²² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3696-97, 3794-95.

²²³ Şeker, "Kutadgu Bilig Tasavvufi Açından Nasıl Okunabilir?", s. 40. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3339-4793.

Eserde, eserde bir başka dikkat çeken yön de Odgurmış'ın devreye sokulma biçimidir. Şöyle ki, Hakan Ögdülmiş'in yani Akıl'ın "yalnızlığını" görüp onu "yitirme" kaygısına düşünce, Odgurmış devreye girmektedir. Hakan Ögdülmiş'e "keşke olsa bir eşin" diyerek "kendisi gibi birinin" var olup olmadığını sorar.²²⁴ Ögdülmiş, bir arkadaşının olduğunu adının "Odgurmış" olduğunu söyler. Onu fazla bilgili, erdemli, zeki, gūnahtan sakınan, hangi işi alırsa onun üstesinden gelen ve davranışı ok gibi doğru olan biri olarak tanıtır.²²⁵ Fakat onun bu dünyadan yüz çevirdiğini, dağa çıktığını, kendini ibadete verdiğini, ama erdeminin kendisinden yüksek olduğunu belirterek "eğer bu akrabası yanında olsaydı kendilerine bilgisiyle yol gösterebileceğini" söyler.²²⁶ Bunun üzerine Hakan, onu derhal yanlarına çağırmasını gerektiğini belirtir. Hakan bu talebini belirten bir mektup yazar ve mektubu tam bir ikna yetkisi verdiği Ögdülmiş ile gönderir. Mektupta hakan bilginin önemi, ibadetin toplum içinde de yapılması gerektiğini, zaten bazı ibadetlerin toplumsal olduğunu, insanın tanımında insanlara yararlı ve merhametli olmanın var olduğunu, insanın ya öğreten ya da öğrenen olduğunu... belirterek onun kendilerinin yanına çağırır.²²⁷

Ögdülmiş, Odgurmış'ın (Zahid) yanına varınca, Odgurmış Ögdülmiş'i sevinçle karşılayarak niçin geldiğini sorar.²²⁸ Ögdülmiş, kendisi için kaygı duyduğunu, bunca sorumluluğu tek başına taşıyamayacağını belirtir. Odgurmış'a Tanrı'nın cehennemi sadece kendisi için yaratmadığını belirterek niçin böyle bir yaşamayı tercih ettiğini sorar.²²⁹ O da insanlarla yaşamamanın Tanrı'ya ibadete yönelmede riskler taşıdığından, gıybetten, insanlara yük olmaktan, heva ve hevesten ve bunun gibi şeylerden söz eder.²³⁰ Ögdülmiş, Odgurmış'ın bu söylediklerinin hepsinin "bahane" olduğunu; insanın asıl görevinin başkasına yararlı olmak olduğunu söyler.²³¹ Odgurmış buna "haram toplamak" olarak karşı çıkar.²³² Münzevi hayatın bu derecesi, metnin bütünü çerçevesinde, "Aslolanın şerde pasiflik değil, hayırda aktiflik" olduğu düşüncesinden hareketle tenkit edilir ve Zâhid'e "halk içinde halvet" çağrısı yapılır.²³³ Ancak Odgurmış "Benden halka fayda yok ise de, onlar benden zarar da görmezler"²³⁴ diyerek sınırını belirten bir ilginç karşılık verir. Bunu, "ben onların sadece benim gibi yaşamalarını da talep etmem" şeklinde okumak mümkündür.

Ögdülmiş, bu sefer "dünyanın yaratılış hikmetinden" söz açarak insanın ne iyilik kazanacaksa ancak Tanrı'nın bu haliyle bilerek yarattığı bu dünyanın gerçekleri içinde kazanabileceğini söyler. Bunu da şöyle açıklar: Önemli olan nefse

²²⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3131-34.

²²⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3145-47.

²²⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3148-52.

²²⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3187-3280.

²²⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3294-3303.

²²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3321-3333.

²³⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3334-3366.

²³¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3368-69.

²³² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3376 Vd.

²³³ Şeker, "Kutadgu Bilig Tasavvufi Açıdan Nasıl Okunabilir?", s. 42. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3203-04, 3214, 3369.

²³⁴ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3423, 3351-52, 3366, 4865.

sahip olup ona uymamak, oğul kıza sahip olup onları eğitmek, arzulara gem vurmak, güce sahip olup onu kontrol etmek, kötülöklere iyilikle karşılık vermektir... Asıl yiğitlik budur.²³⁵ Sen “İnsanlardan kaçıyorsun, ne yaptı insanlar sana. İnsanlara katıl davran insanca”²³⁶ diyerek kendileriyle birlikte olmasını yineler.²³⁷ Buna karşılık Odgurmuş, Ögdölmiş’i dünyayı çok sevmekle suçlayıp dünyanın zindan, onun sevgisinin afet olduğundan; yine dünya malının geçiciliğinden, bedeni isteklerin, heva ve hevesin afetinden söz eder.²³⁸ “*Dünyanın kusurlarını saydım artık sen düşün*” der.²³⁹ Ögdölmiş bunlara şöyle karşılık verir: “Dünya böyle olsa da ondan büsbütün el etek çekilmemelidir.” Zira “Bütün dünya halkları köy ve kentleri koyup dağa çekilselerdi, dünya bozulur, kurur ve insan soyu kesilirdi.” Dahası ona göre insan ancak halk içerisinde düşünebilir, konuşabilir ve varlığının şuuruna varabilir. Ancak böyle insan olunabilir, bu nedenle “dünya ahiret dengesinin iyi kurulması” gerekir. Nitekim “Tanrı insana iki göz, iki kulak, iki ayak... vererek iki dünya yarattı ki, birini bulursan öbürünü arasın diye.”²⁴⁰ Ögdölmiş, bu dediklerine şu çarpıcı değerlendirmeleri de ekler: “Sen bu zahid adını aldığın için, adın zahid oldu.”²⁴¹ “Tanrı’nın adaletinden korkarak yaşa, ama fazlından da ümit kesme... Bu ikisi arasındadır kulluk bil. Korku ve umut; bu ikisi kanat gibidir. Bu ikisiyle uçan göğö yol bulur.”²⁴²

Bu söylenenleri doğru bulduğu anlaşılan Odgurmuş, bu sefer kendisinde “töre ev usül olmadığını” dolayısıyla “nasıl hizmet edileceğini bilmediğini” söyleyerek kendileriyle bir olmayacağını belirtir. “Kendisini kendi haline bırakmalarını” isteyerek durumu belirten bir mektup yazar ve Ögdölmiş’e Hakan’a iletmesini söyler.²⁴³

Ögdölmiş dönüp Hakan’a ne dediyse ikna edemediğini belirtir ve Odgurmuş’ın yazdığı mektubu takdim eder. Mektubu okuyan Hakan, “Kardeşin büyük söylemiş. İpek göndermişim diken yollamış, zararı yok bu sözün doğru söylemiş”²⁴⁴ sözleriyle Odgurmuş’ın dediklerini onaylar. Ancak yine de onu yanında görmek ister ve tekrar bir mektupla Ögdölmiş’i “mektubu ver yine sen söyle bildiklerini” diyerek gönderir.²⁴⁵ Bu mektubun içeriğini şu beyitler açık eder: “*Seni ben müslümanların yararlanması için Ey Zahid ısrarla buraya çağırıyorum. Buraya gel yararlı ol insanlara, yararsız insan ölüdür diriler arasında.*”²⁴⁶ Bununla birlikte bu mektupta şu temalar da işlenir: Cömertlik, fayda, iyilik, merhamet... ancak başkalarının iyiliğini istemekle ortaya çıkar.²⁴⁷ Bu mektubu okuyan

²³⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3340-3450.

²³⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3502.

²³⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3489.

²³⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3525-3640.

²³⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3645.

²⁴⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3652-3662.

²⁴¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3915.

²⁴² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3668-3673.

²⁴³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3738-3809.

²⁴⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3846-47.

²⁴⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3890, 3343.

²⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3929-30.

²⁴⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3930vd.

Odgurmuş, Ögdülmiş'e "*Kardeşim senin ne eksikğin var ki, Bey'in bunca ısrarla çağırır beni*" diye sorar.²⁴⁸ Buna Ögdülmiş, "kendisinin iyi olduğu ve iyiliğini yayması gerektiğini ve bunun da ibadete dahil olduğunu" söyleyerek cevap verir.²⁴⁹ Buna Odgurmuş'ın karşılığı yine insanlardan uzak yaşadığı için töre, usul, yol bilmediğini hatırlatmak olur.²⁵⁰ Ögdülmiş, bunların öğrenilebilecek şeyler olduğunu söyler. Bunun üzerine Odgurmuş "Bana anlat töreyi de ben bunu öğreneyim, anlayayım" der. Bunun üzerine Ögdülmiş, Odgurmuş'a daha önceki söylediklerinden farklı olarak "bu talebinin daha akla uygun bir yol ve doğruluk üzere olduğunu" söyler²⁵¹ ve küçük yaştan itibaren nasıl damgacı, katip, saki olunabileceğini, devlette görev almanın gerektirdiği eğitimi, adabı muaşeretini, devlet erkânıyla, halkla, bilginlerle, şairlerle, çiftçilerle, aileyle, hatta büyücülerle... nasıl iletişim kurulabileceğini ve onlarla nasıl birlikte yaşanabileceğini detaylı bir şekilde anlatır.²⁵²

Odgurmuş, "bütün bunların ibadetlerine mâni olacak uğraşlar" olduğunu, dünyanın geçici, ahiretin kalıcı olması itibarıyla her şeyden vaz geçip Tanrı'ya sığındığını söyler. Tanrı'nın yalnızlık dahil her şeye yettiğini ve kaygılar dahil onu her şeyden koruduğunu ve gözettiğini söyler. Bu nedenle ona göre insan bütün dünya sevgisini gönlünden çıkarmalı, dünyanın geçiciliğinin farkında olmalı, beden isteklerine uymamalı, devamlı ölümü düşünmeli ve sadece ahirete yönelmelidir.²⁵³ Odgurmuş bunlar ve buna benzer şeyler söyledikten sonra "benim bildiğim sadece bunlardır" diyerek bir kez daha Hakan'ın ve Ögdülmiş'in talebini reddeder.²⁵⁴ Bunun üzerine hem Ögdülmiş ve daha sonra Hakan Odgurmuş'ın dediklerini onaylar ve Hakan zaten onu "bu konularda kendilerini uyarması için çağırdığını" yineler.²⁵⁵

Sonra "ya o bana gelsin ya da ben ona gideyim de bana öğüt versin" diyerek üçüncü kez davet eder.²⁵⁶ Üçüncü defa Odgurmuş'a giden Ögdülmiş, "Ölçüyü kaçırma hiçbir işte sen, ölçüyü kaçırırsan onu bozuk san" diyerek Hakan'ı ziyaret etmesini ister.²⁵⁷ Odgurmuş bu sefer talebi kabul eder ve Hakan ile buluşurlar.²⁵⁸ Karşılıklı fikir alışverişinde bulunurlar. Odgurmuş, Hakan'ın "talebi üzerine", dünya ve dünyayla ilgili her şeyin; beylik, ömür, mal mülk ve benzeri bütün dünyalıkların geçici; ölümün gerçek, ahiretin kalıcı olduğunu tekrar hatırlatır. Sonra Hakan'a şunları söyleyerek uyarır: Benden öğüt almana gerek yok feleğin ibreti sana yeter. Senden önceki dünya beyleri nereye gitti, iyi bak, düşün sıra sana da gelecek! Onlara yararlı ne olduysa sen de onları yap, neye pişman oldularsa

²⁴⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3970.

²⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3973-90.

²⁵⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4001.

²⁵¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4025-28.

²⁵² Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4031-4400.

²⁵³ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4680-4838.

²⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4865-66.

²⁵⁵ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4876-4920.

²⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4939.

²⁵⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4984.

²⁵⁸ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4991-5035.

ondan uzak dur! İyilik düşün!²⁵⁹ Ölümü tefekkür et!²⁶⁰ Doğru ol, töreyi de doğrulukla yap!²⁶¹ Akılla işle bütün işlerini, hevesine tutsak olma!²⁶² Merhametli ol!²⁶³ Gönlünü ve dilini doğru tut!²⁶⁴ Akıl yoldaşın, danışmanın bilgi olsun!²⁶⁵ Bol ibadet et, az ye, az söyle..., öğren bütün erdemleri!²⁶⁶ Dünya zindandır, unutma!²⁶⁷

Odgurmuş, bir kısmını andığımız tasavvufun bu temel tez ve pratiklerini hatırlattıktan sonra Hakan'ın yanından ayrılır. Hakan ise “bugünden sonra ben nasıl yaşarım” diyerek “kaygı içinde kalakalır.”²⁶⁸ Öyle anlaşılıyor ki, Ögdülmiş, Hakan'ın bu halini *tehlikeli* görerek ona “İl yönetmenin töresini” hatırlatır ve “ona göre davranmasını salık verir.”²⁶⁹ Bunu çok beğenen Hakan, Ögdülmiş'e “Kusurlarımı seninle görüyorum”²⁷⁰ diyerek kendisinden hiç ayrılmamasını ister. Böylece Ögdülmiş'in, Odgurmuş'un uyarılarını da dikkate alarak ve tekrarlayarak yaptığı uyarıları, Hakan sitayişle kabul eder. O günden sonra kendi rahatını bırakıp hayatını memleketini/ilini düzenlemeye vakfeder.²⁷¹

Aynı şekilde Ögdülmiş de kendisini ve yaptıklarını gözden geçirip kusurlarını fark eder ve tümüyle arınmak ister. Ancak bu konuda acele etmemesi gerektiğini ve “işlerin müşavere edilerek yapılması gerektiği” konusundaki dinî ilkeyi de hatırlayarak birisiyle istişare etmeye ve birine danışmasını iyi olacağına kanaatine varır. Bu istişare edilecek kişi kardeşi Odgurmuş'tır. Zira o, “kendisinden fazilet bakımından yüz misli daha ileridedir.”²⁷² Nitekim bu sefer, Odgurmuş'a kendisi için gider. Ona, hayatın bitiyor olduğunu, ahiretin karşısına çıkacağını, günahlarının çoğalıp yükünün ağırlaştığını... söyler. Geçmiş yaşamıyla ilgili pişmanlıklarının olduğunu, insanları ezdiğini, öküz gibi yiyip içtiğini, eline ve diline sahip olmadığını ve benzeri eksikliklerini itiraf eder. Sonunda ölüm kendisini yakalamadan nefesine hakim olup kendisini nasıl ibadete vereceğini sorar.²⁷³ Odgurmuş şöyle cevap verir: “Bugün orada durmak sana iyilik. Yine burada durmak bana iyilik”²⁷⁴ “İnsanlar içinde insan denilenler, insanlara yararlı olanlardır.”²⁷⁵ “Töre ve eminlik ülkeye huzur getirir.”²⁷⁶ “Hakanla bir iyi yolda yürüyorsun”²⁷⁷ “Bütün bunlar Tanrı fazlıdır sana. Bütün iyilikleri verdi yüzünü

²⁵⁹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5136-5141

²⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5145.

²⁶¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5170.

²⁶² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5196.

²⁶³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5197.

²⁶⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5210.

²⁶⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5209.

²⁶⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5301.

²⁶⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5423.

²⁶⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5447-57.

²⁶⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5467vd.

²⁷⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5616.

²⁷¹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5624vd.

²⁷² Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5631-5651.

²⁷³ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5631-5720.

²⁷⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5725.

²⁷⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5730.

²⁷⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5734.

²⁷⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5760.

güldürdü.”²⁷⁸ Bu nedenle “Yaraşır mı şimdi sana O’na [Hakan’a] düşman gibi olup ondan böyle uzak durup yüz çevirmek!”²⁷⁹

Burada Akıllı sembolize eden Ögdülmiş’in Odgurmuş’a hak vererek onun kendisinden fazilet bakımından yüz misli daha ileride olduğunu dile getirmesi, aklın her şeyi çözemeyeceği hakikatine vurgunun yanında, tasavvufun toplum hayatını hangi derecede tayin ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir.²⁸⁰ Ayrıca yine burada Odgurmuş’in daha önce Hakan’ın (yani Adalet’in) ve Ögdülmiş’in (yani Akıl’ın) kendisine bir eleştiri olarak yönelttikleri “İnsanlar içinde insan denilenler, insanlara yararlı olanlardır.” düsturunu onaylayarak tekrar etmesi de önemlidir. Bütün bu söylenenlerde dikkat çeken bir başka husus da şudur ki, Odgurmuş’in düşünce ve pratikleri onaylanmakla ve uyarıcı ve hatırlatıcı olarak kendisine çok değer verilmekle birlikte, bütün insanların dünyadan yüz çevirdiği bir durumda harsı ve neslin korunamayacağı gerçeğinin kuvvetle vurgulanmasıdır. Dolayısıyla Hakan (Adalet) ve Ögdülmiş (yani Akıl), sadece ve sadece Odgurmuş’in (yani Tasavvuf’un) yolunu tutarsa, Tanrı’nın fazlı olan bütün iyilikleri yeryüzünde gerçekleştirerek ve insanların huzurunu temin edecek yönetim ve akıl olmayacaktır. Bu demektir ki, “Odgurmuş’in şahsında hesaba çekilen esasen dinî hayatı tamamen zühd çerçevesine hapseden anlayıştır. Kendisini her şeyden mahrum ederek yalnızlaştıran bu anlayış, sadece tenkit edilmekle kalınmaz, hükümdar her defasında bir yolunu bulup kaçan Zâhid’in peşine düşer, halkı mâneviyata sevk edecek bir âmil olarak gördüğü için hiçbir zaman ondan müstağni davranmaz, etraftaki her şeye ruhen tasarruf etmesini ister. Aslında peşine düşülen şey, dünya ile ukba arasında denge kurarak Türk tasavvuf anlayışını rasyonel ve realist bir zemine çekme mücadelesidir.”²⁸¹ Kısaca sembolik dört kahraman etrafında dönen *Kutadgu Bilig*’de bu dünyayı bir mevcudiyet olarak dahi kabul etmek istemeyen Zâhid’i temsil eden Odgurmuş ile dünya hâkimiyetine kadar uzanan beşerî ihtiraslarıyla Akıllı temsil eden Ögdülmiş’in kardeş olması, Türk’ün amelî ve aklî dünya görüşünün gelişimine vücut verdiği gibi, Türk tasavvuf algısının ne tür bir zeminde inşa edilebileceğini/edildiğini de gösterir.²⁸²

Bu düşünce, yukarıdaki alıntılardan kolayca çıkarılabileceği gibi ayrıca eserde “dünya ile ahiret dengesinin temini” olarak birçok yerde de tekrar edilmektedir. Bunlardan şöyle bir motto çıkarmak mümkündür: Adaleti gözetken bir akıl ve akılla temin edilen bir adalet! Ancak bu, tasavvufî hayatın taleplerinin dikkate alınmasını gerektirmektedir. Zira eserde Hakan üzerinden, Odgurmuş’in korunması gerektiği

²⁷⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5783.

²⁷⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5783.

²⁸⁰ Şeker, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açısından Nasıl Okunabilir?”, s. 43. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3145-50. Odgurmuş, Akıllı temsil eden Ögdülmiş’in içtimâî hayatta faydalı olması gerektiğine dair öğütlerini ve ikna gerekçelerini dinleyince bir an tereddüt etse de dünyanın nakisaları gözünü korkutur, şehre/topluma dönmeyi kesin olarak reddeder. Odgurmuş, Hükümdar’ın davetine şöyle mukabele der: “Tanrı kulluğuna kendisini vakfetmiş olan kimseye insan kulluğu yapmak yakışır mı?” Bu çerçevede Hükümdar’ın zâhid’in gerekçelerini kabul etmesi de ehemmiyetlidir. Şeker, Aqm., s. 43 (118 No’lu Dipnot). Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3696-97.

²⁸¹ Şeker, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açısından Nasıl Okunabilir?”, s. 42. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3454-57

²⁸² Şeker, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açısından Nasıl Okunabilir?”, s. 48.

de problem edinilir.²⁸³ Ancak her halükârda bütün problemlerin üstesinden gelecek olan akıldır. Akıl kendinden kaynaklı sorunları da kendi çözebilir. Nitekim şu beyitlerdeki Ögdülmiş'in yerine Akı koyarsak, demek istediğimiz gerekçelendirilmiş olacaktır. Ögdülmiş Hakan'dan şöyle bir istekte bulunur: "Senden dileğim isteğim budur, beni kim gammazlarsa önce bana sor." Hakan şöyle cevaplar: "Ey gerçek insan, uygun görüldü isteklerin. Sana kişilik verdi güçlü Tanrı. Gönlün, dilin ve davranışınla adın doğru oldu."²⁸⁴ "Tam bir Tanrı bağışısın sen bana bugün. Seninle çözüldü nice sıkı düğüm"²⁸⁵ "Bana örtülü olan şeyleri sen göster."

Bu onayı aldıktan sonra Ögdülmiş Hakan'a şunları söyler: "... Kutunu bulduğunda gönlünü iyi tut. Adının iyi olarak kalmasını istersen, şu dört şey gerekli unutmamalısın. Biri kavli bütün, dili doğru olmak. İkincisi İl'e hayırlı töre yapmak. Üçüncüsü eli bol ve açık olmak. Halka merhametli davranmak. Dördüncüsü düşmana boyun eğdirmek, ülkeyi yönetmek için cesur olmak."²⁸⁶ Bunlara emanetleri ehline vermesi ve devlet işlerine liyakatli insanları ataması gerektiğini ekler ve Kitap'ta, (Kur'an'da) güzel yazıldığı üzere "dünya işlerinin oyun olduğunu" da unutmaması gerektiğini hatırlatır.²⁸⁷

Bunun üzerine Hakan, "Gücünün yettiği şeyleri sen yap güvenme bana. Eğer yarıda kalırsan yardım ederim sana."²⁸⁸ diyerek her şeyi Ögdülmiş'e bırakır. Ögdülmiş de bundan sonra sıkı bir çaba göstererek bütün işleri üşenmeden yapar. Halk erince kavuşur, dünya düzene girer. Hakan da rahatlar.²⁸⁹

Eserin sonunda Odgurmış hastalanır ve kardeşi Ögdülmiş'i çağırır. Ona "ölümü unutmaması, ibadetlere devam etmesi, kadere rıza göstermesi, heva ve hevesi bastırması gerektiği şeklindeki tasavvufi ilkeleri hatırlatarak nasihatte bulunur. Ancak bu sefer, bunların yanında güç ve zenginlikle sarhoş olmamak, kendine değil halka faydalı olmak ve cömert olmak gibi etik, siyasi ve ekonomik alanlarla ilgili şeylerde de "aklıyla iyilik yolunda olması" gerektiğini söyler.²⁹⁰ Ve sonra Odgurmış dünyadan göçer.²⁹¹ Ama hem söyledikleri hem de yaşam biçimi Hakan'da ve özellikle kardeşi Ögdülmiş'te çok etkili olmuştur. İkisi de O'nun öğütleri unutmayıp miras alırlar.²⁹² Ama Odgurmış'ın yasını tuttuktan sonra ikisi de görevlerine dönerler ve işlerine sarılırlar.²⁹³

Eserin yani *Kutadgu Bilig*'in sonunda bütün bunların ancak akıl ve bilgiyle fark edildiği, değerlendirildiği ve anlamlandırıldığı kuvvetle vurgulanır. Ancak bütün bunların Tanrı'nın inayeti ve yardımı olmadan tamam olamayacağının da altı

²⁸³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5846.

²⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5871, 5879-80.

²⁸⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5888.

²⁸⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5091-5905.

²⁸⁷ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5911-5930.

²⁸⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5935, 5937.

²⁸⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5941-42.

²⁹⁰ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5953-6179.

²⁹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6288.

²⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6322. Bu miras burada "çanak" ve "değnek" ile sembolize edilir.

²⁹³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6345.

çizilir. Dolayısıyla akıl olmadan adalet, adalet olmadan düzen kurulamaz. Düzenli bir devleti kuramayan yöneticiler ve onların halkı iki dünya kut'unu kazanamaz. Ama akıl odur ki, dünyanın geçici olduğunu, heva ve hevese boyun eğmesinin kendisinin belirleyiciliğini; erdemini ve kut'unu yok edeceğini, Tanrı'nın yardımını gözetmeden hiçbir işini iyi yapamayacağını bilen; kısaca dünya ve ahiret dengesini kurabilendir. Nitekim Has Hacib'imiz şöyle der: "Akıllı anlar bilgili bilir."²⁹⁴ "Aklımın yettiği sözleri yazdım, okusun akıllı payını alsın."²⁹⁵ Bunu kendisine de öğütler: "Bilgi bil... Sağlam bir kalkandır insana bilgi."²⁹⁶ "Bilgi bil, adam ol, yücelt kendini. Ya da hayvan adını al insanlardan uzaklaş."²⁹⁷

Sonuç

Sonuç olarak bu çalışmada Türkçede yazılan ilk felsefi metin olan *Kutadgu Bilig*'in yazılma amacı, eserin başlıca kavramları ve ihtiva ettiği zengin içerik etrafında bir sorunlaştırma yapılmıştır. Eserde zımnen veya açıkça en önemli problemlerden biri olan hakikate ve mutluluğa ulaşma hususunun imkânı ve bu imkân doğrultusunda iddiaları bulunan, hissî (duyusal), akli (rasyonel) ya da kalbî (sezgisel) epistemolojik kaynaklara dayanan başlıca disiplinlerin nasıl bütünlüklü bir çerçevede alındığı gösterilmiştir. *Kutadgu Bilig*, ilk bakışta siyaset felsefesinin problemleri etrafında inşa edilmiş bir eser veya bir tür siyasetname intibai verebilir. Ancak çalışmamızda detaylıca arz ettiğimiz gibi eserin taşıdığı ontolojik arkaplanın ve İslam düşüncesinin temel disiplinleri olan Felsefe, Kelam, Fıkıh ve Tasavvuf alanlarından bünyesine aldığı müktesebatın göz ardı edilmesi halinde bütünlüklü bir şekilde anlaşılması mümkün değildir. Vardığımız kanaate göre Yusuf Has Hacib, bu disiplinler arasında vaki olan çekişmeyi bir kenara bırakma, bunun yerine hepsinin yekdiğerinden destek almak suretiyle daha da yetkinleşmesini ve nihai kertede her birinin kontrolünü akla teslim etmesi gereğini öngören bir formül üretmiştir. Bu formülasyonu da eserinin sembolik kahramanları üzerinden gerçekleştirmiştir.

Bu çerçevede Yusuf Has Hacib'in tercih ettiği anlatım biçimi ve yöntemi bile başlı başına müstakil çalışmaları hak etmektedir. Eserde tercih edilen şiirsel biçim ve kullanılan diyalog tarzı ile problemlerin semboller vasıtasıyla incelenmesi son derece manidardır. Zira onun muhatap kitesini oluşturan, bir yönüyle eski dinlerini ve geleneklerini hafızalarında taşıyan ve bir diğer yönüyle de yeni bir din ile tanışan Türklerin zihni, sözlü kültürlerin dünyasına has bir rasyonalite türü ile uyumludur. Dolayısıyla yazılı kültürün rasyonalitesinin kodlarıyla hacimli eserlerin ihtiva edebileceği felsefe, kelam, fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkinin mahiyeti gibi teorik ve külli meseleler; derinliklerinden ve külli niteliklerinden bir şey kaybetmeksizin şiirin imkanıyla ifade edilir. Sırf bu yaklaşım bile başlı başına bize ve bugüne önemli mesajlar vermektedir. Nitekim halihazırdaki koşulların ve

²⁹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6490.

²⁹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6496.

²⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6605.

²⁹⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6611.

sorunların bilincinde olmak, sadece geleneğin anlaşılmasına ve olduğu gibi tekrarına dayanmayıp bir yönden geleneğin değerli mirasını hazmetmek öte taraftan hazmedilen bakiyeyi çağın ve muhataplarının koşullarına uyarlayarak besleyici bir gıdaya dönüştürmek tam olarak filozofun ve felsefenin harcıdır. Nitekim Hacib'imiz bunu, eserinin yöntemine ve biçimsel yapısına rağmen mesajının evrensel niteliğini koruyarak icra etmeyi başaramıştır. Bu bağlamda onun gelenekle temas kurma tarzından dahi öğreneceğimiz en önemli şeylerden biri de bizim, gelenekle ve dolayısıyla bilgемizin kendisiyle nasıl temas kurmamız gerektiğini göstermesidir. Öyleyse dilimizin ilk felsefi klasiğı olan bu esere ve yazarına dönük, güncel koşullarımıza ve problemlerimize yeni okuma biçimlerinin geliştirilmesi elzemdir. Çalışmamızın, bu anlamda yeni çalışmalara kapı aralamasını ümit ederiz.

Kaynakça

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, Alfa Yayınları, İstanbul 2024.

Akgün, Mehmet, "Kutadgu Bilig'de Din", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 26. Ankara 1997, Ss. 38-53.

Arslan, Mahmut, "Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1.

Bircan, Hasan Hüseyin, "Fârâbî'ye Göre Epistemolojik ve Aksiyolojik Açından İnsanın Yetkinliği ve En Yetkin İnsan 'Er-Reîsü'l-Evvel' Ve 'Devlet', *İslam'da Siyaset ve Düşüncesi İçinde*, Ed. H. Erten ve M. Akgül, NEÜ PRES Yayınları, Konya 2024.

Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, Çizgi Yayınları, Konya 2020.

Demirci, M. Fatih, "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig", *Yusuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig, Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan ve C. Bayram), İstanbul 2016.

Doğan, Nejat, "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2002, Cilt: 1 Sayı: 12.

Koca, Salim, "Kutadgu Bilig'de 'Hükümdar, Vezir ve Sufi Tipleri'nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü." *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildiriler*, Cilt II., (Ed. M. Demirci, A. Temizel, M. A. Hacıgökmen, S. Solmaz), Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 213.

Ruzibaki, Mehmet, "Kutadgu Bilig ve İslam Düşüncesinde Eleştirinin Evrenselliğı", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyum Bildirileri*, (Ed: M. Aytepe ve T. Karasu), Ensar Yayınları, İstanbul 2019.

Şeker, M. Fatih, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açıdan Nasıl Okunabilir?”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2010, 25-62;

Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Türker-Küyel, Mübahat, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyrûni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990.